

MONOPOLIYALARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI O‘RNI VA TA’SIRI

H.A.Mamarasulova

Samarqand iqtisodiyot va servis Instituti XIM - S - 324 - guruh talabalasi

A.J.Abdualiyev

Samarqand iqtisodiyot va servis Instituti XIM - S - 324 - guruh talabalasi

T.M.Amirov

“Iqtisodiyot nazariyasi ”kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada monopoliyaning iqtisodiy mohiyati, uning bozor iqtisodiyotidagi o‘rni hamda zamonaviy iqtisodiyotga ta’siri tahlil qilingan. Monopoliyaning turlari, ijobiy va salbiy jihatlari, narx shakllanishiga ta’siri hamda davlatning monopoliyaga qarshi siyosati keng yoritilgan. Shuningdek, O‘zbekistonda tabiiy monopoliyalar faoliyati, energetika va transport sohasidagi monopol korxonalar hamda so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar misollar asosida ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Monopoliya, bozor iqtisodiyoti, raqobat, tabiiy monopoliya, monopolistik raqobat, energetika, narx, iste’molchi, iqtisodiy islohot, davlat siyosati.

Kirish

Bozor iqtisodiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri erkin raqobat hisoblanadi. Raqobat iqtisodiyotning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi, chunki u ishlab

chiqaruvchilarni sifatli mahsulot ishlab chiqarishga, yangi texnologiyalarni joriy etishga va narxlarni pasaytirishga undaydi. Raqobat mavjud bo'lgan sharoitda iste'molchilar keng tanlov imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu sababli ko'pgina iqtisodchilar raqobatni bozor iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi deb hisoblaydi. Biroq iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida yirik korxonalar ustun mavqega ega bo'lib, monopoliyalar shakllanadi. Monopoliya bozorda bitta yoki bir nechta korxonaning hukmronlik qilishi natijasida yuzaga keladi. Monopol korxonalar narxlarni nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi va bozorda raqobatni cheklashi mumkin.

Hozirgi kunda monopoliyalar deyarli barcha mamlakatlarda mavjud. Ayniqsa elektr energiyasi, gaz, temir yo'l, aloqa va suv ta'minoti kabi sohalarda tabiiy monopoliyalar keng tarqalgan. O'zbekistonda ham energetika, transport va kommunal xizmatlar sohasida monopol korxonalar faoliyat yuritmoqda. Monopoliyalar iqtisodiyotga ikki xil ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan, ular yirik investitsiyalarni amalga oshiradi va infratuzilmani rivojlantirishga yordam beradi. Ikkinchi tomondan esa raqobatni cheklaydi, narxlarning oshishiga sabab bo'ladi hamda iste'molchilar manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli monopoliyalarning bozor iqtisodiyotidagi o'rnini chuqur o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Monopoliya tushun chasi va uning mohiyati. Monopoliya — bu bozorda ma'lum bir mahsulot yoki xizmatni ishlab chiqarish va sotishda bitta yoki bir nechta yirik korxonaning hukmronlik qilishi holatidir. Monopolist korxonada bozorda katta ulushga ega bo'lib, mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mikroiqtisodiyot fanida monopoliya nomukammal raqobat shakli sifatida qaraladi. Erkin raqobat bozorida ko'plab ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lsa, monopoliyada yagona yoki juda kam sonli ishlab chiqaruvchilar faoliyat yuritadi.

Monopoliyaning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- bozorda bitta yirik ishlab chiqaruvchining ustunligi;

- mahsulotning o‘rnini bosuvchi tovarlarning kamligi;
- yangi firmalarning bozorga kirishi uchun katta to‘siqlarning mavjudligi;
- monopolist tomonidan narx ustidan nazoratning amalga oshirilishi.

Masalan, O‘zbekistonda elektr energiyasi tizimi uzoq yillar davomida davlat korxonalarini tomonidan boshqarib kelinmoqda. Elektr energiyasi tarmoqlarini qurish juda katta mablag‘ talab qilgani sababli bu sohada tabiiy monopoliya yuzaga kelgan.

Bundan tashqari, gaz ta‘minoti tizimi ham tabiiy monopoliya hisoblanadi. Gaz quvurlarini mamlakat bo‘ylab qurish katta xarajat talab qiladi. Shu sababli bunday tizimni bir nechta korxonalar emas, asosan yagona yirik tizim boshqaradi.

Monopoliyalar ayrim hollarda iqtisodiyot uchun zarur bo‘lishi mumkin. Masalan, temir yo‘l yoki elektr tarmoqlarini bir nechta kompaniya boshqarishi iqtisodiy jihatdan samarasiz hisoblanadi. Shu sababli ayrim strategik sohalarda tabiiy monopoliyalar mavjud bo‘lishi iqtisodiy zarurat sifatida qaraladi.

Monopoliyaning turlari. Iqtisodiyotda monopoliyaning bir necha turlari mavjud bo‘lib, ular o‘z faoliyat xususiyatlariga qarab farqlanadi.

Tabiiy monopoliya. Tabiiy monopoliya ishlab chiqarish xarajatlari juda katta bo‘lgan sohalarda yuzaga keladi.

Bunday sohalarda yagona korxonalar faoliyat yuritishi iqtisodiy jihatdan samaraliroq hisoblanadi. Masalan:

- elektr energiyasi;
- gaz ta‘minoti;
- temir yo‘l transporti;
- suv ta‘minoti.

O‘zbekistonda “O‘zbekiston temir yo‘llari” kompaniyasi temir yo‘l transportining asosiy qismini boshqaradi. Temir yo‘l tizimida parallel infratuzilma yaratish juda katta mablag‘ talab qilgani sababli bu sohada tabiiy monopoliya mavjud.

Energetika tizimida esa elektr energiyasini uzatish va taqsimlash ishlari davlat ishtirokidagi korxonalar orqali amalga oshiriladi. Elektr tarmoqlarini qurish va texnik jihatdan boshqarish katta investitsiyalarni talab etadi.

Sun‘iy monopoliya. Sun‘iy monopoliya korxonalarining bozorda ustunlikka erishishi natijasida shakllanadi. Ayrim yirik kompaniyalar kapital va texnologik ustunlik orqali bozorda hukmron mavqega ega bo‘lishi mumkin.

Masalan, ayrim xalqaro kompaniyalar reklama va katta moliyaviy imkoniyatlar orqali raqobatchilarni bozordan siqib chiqaradi.

Sof monopoliya. Sof monopoliyada bozorda yagona ishlab chiqaruvchi mavjud bo‘ladi. Iste‘molchilar boshqa alternativ mahsulotni tanlash imkoniga ega bo‘lmaydi.

Monopolistik raqobat. Monopolistik raqobatda ko‘plab firmalar mavjud bo‘ladi, biroq ularning mahsulotlari bir -biridan farqlanadi. Masalan, restoranlar, kiyim - kechak yoki kosmetika bozori bunga misol bo‘la oladi.

Monopoliyaning iqtisodiyotga ijobiy ta‘siri. Monopoliyalar ko‘pincha salbiy tushuncha sifatida qaralsa - da, ularning ayrim ijobiy jihatlari ham mavjud.

Birinchiidan, monopoliyalar yirik investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyatiga ega.

Masalan, elektr energiyasi tizimini modernizatsiya qilish yoki gaz quvurlarini qurish milliardlab dollar mablag‘ talab qiladi. Bunday yirik loyihalarni kichik korxonalar amalga oshira olmaydi. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda energetika tizimini rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalar jalb qilinmoqda. Elektr stansiyalarini modernizatsiya qilish va yangi energetika obyektlarini qurish ishlari amalga oshirilmoqda.

Ikkinchidan, monopoliyalar ilmiy - texnik rivojlanishga yordam beradi. Yirik korxonalar kata moliyaviy resurslarga ega bo'lgani sababli yangi texnologiyalarni joriy etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Uchinchidan, tabiiy monopoliyalar aholiga muhim xizmatlarni uzluksiz yetkazib beradi. Masalan, elektr energiyasi yoki gaz ta'minotining markazlashgan tizim orqali boshqarilishi butun mamlakat bo'ylab xizmat ko'rsatishni yengillashtiradi.

Bundan tashqari, monopoliyal ar ayrim hollarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi. Katta hajmda ishlab chiqarish orqali mahsulot tannarxi pasayadi va iqtisodiy samaradorlik oshadi.

Monopoliyaning salbiy oqibatlari

Monopoliyaning iqtisodiyotga salbiy ta'siri ko'proq kuzatiladi. Eng asosiy muammo — raqobatning cheklanishidir.

Raqobat mavjud bo'lmaganda monopolist korxonalar:

- mahsulot narxini oshirishi;
- mahsulot sifatini pasaytirishi;
- xizmat ko'rsatishni sustlashtirishi mumkin.

Masalan, ayrim davrlarda elektr energiyasi va gaz ta'minotida uzilishlar kuzatilgan. Bunday holatlarda iste'molchilar boshqa xizmat ko'rsatuvchini tanlash imkoniyatiga ega emas. Monopoliyalar bozorda narxlarni sun'iy ravishda oshirishga moyil bo'ladi. Chunki iste'molchilarda boshqa tanlov mavjud bo'lmaydi. Bu esa aholining xarajatlari oshishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari:

- kichik biznes rivojlanishi qiyinlashadi;
- yangi tadbirkorlarning bozorga kirishi cheklanadi;
- iqtisodiy tengsizlik kuchayadi.

Monopol korxonalar ko‘pincha yuqori foyda olishni asosiy maqsad qiladi. Natijada iste’molchilar manfaatlarini ikkinchi darajaga tushib qolishi mumkin.

Ayrim hollarda monopoliyalar innovatsiyalar rivojlanishini ham sekinlashtiradi. Chunki raqobat yo‘qligi sababli yangi mahsulot yaratishga ehtiyoj kamayadi.

O‘zbekistonda monopoliyaga qarshi siyosat. O‘zbekistonda sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish maqsadida monopoliyaga qarshi siyosat amalga oshirilmoqda. 2020 - yilda yangi tahrirdagi “Raqobat to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonunning asosiy maqsadi:

- bozorda teng raqobat sharoitini yaratish;
- monopoliyalarning ustun mavqeini cheklash;
- iste’molchilar manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Shuningdek, O‘zbekistonda Raqobatni rivojlantirish va iste’molchilar huquqlarini himoya qilish qo‘mitasi faoliyat yuritmoqda. Ushbu tashkilot bozorda monopolistik holatlarni nazorat qiladi.

So‘nggi yillarda davlat ishtirokidagi ayrim korxonalarni xususiy lashtirish ishlari olib borilmoqda. Bu esa bozorda raqobatni kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan:

- bank tizimida xususiy banklar soni oshmoqda;
- telekommunikatsiya sohasida bir nechta kompaniyalar faoliyat yuritmoqda;
- ayrim energetika loyihalariga xususiy investorlar jalb qilinmoqda.

Bundan tashqari, prezident farmonlari orqali iqtisodiyotni liberallashtirish va davlat monopoliyalarini qisqartirish siyosati amalga oshirilmoqda.

1. “Iqtisodiyot nazariyasi” darsligi

Bu kitobda monopoliya bozorda yagona yoki yirik ishlab chiqaruvchining hukmronligi sifatida tushuntiriladi. Monopoliyalar narxlarni nazorat qilishi, raqobatni cheklashi va yuqori foyda olishi mumkinligi aytiladi. Shu bilan birga, ayrim tabiiy monopoliyalar jamiyat uchun foydali bo‘lishi ham ta’kidlanadi.

2. “Mikroiqtisodiyot” kitobi

Mikroiqtisodiyotda sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliya tushunchalari keng yoritiladi. Kitobda monopolist mahsulot narxini mustaqil belgilashi, ishlab chiqarish hajmini kamaytirib narxni oshirishi mumkinligi tushuntiriladi. Bu holat iste’molchilar manfaatiga salbiy ta’sir qilishi qayd etiladi.

3. “Bozor iqtisodiyoti asoslari”

Bu manbada bozor iqtisodiyotining asosiy sharti sog‘lom raqobat ekani aytiladi. Monopolizm esa iqtisodiy erkinlikka zid holat sifatida baholanadi. Shu sababli davlat tomonidan aksmonopoliya siyosati olib borilishi zarurligi ta’kidlanadi.

4. Adam Smithning *The Wealth of Nations* kitobi Adam Smith erkin raqobat iqtisodiyot rivojlanishining asosiy omili ekanini aytadi. Uning fikricha, monopoliyalar erkin bozor mexanizmini buzadi va narxlarning sun’iy oshishiga olib keladi.

5. *Capital* — Karl Marx. Karl Marx monopoliyalar kapitalizm rivojlanishi natijasida paydo bo‘lishini tushuntiradi. U yirik korxonalar bozorda hukmronlik qilib, kichik ishlab chiqaruvchilarni siqib chiqarishini ta’kidlaydi.

Ko‘pchilik iqtisodiy kitoblarda monopoliyaga nisbatan ehtiyotkor yondashuv mavjud. Chunki u bozor erkinligini cheklashi mumkin. Shu sababli davlatlar aksmonopoliya qonunlari orqali bozorda sog‘lom raqobatni saqlashga harakat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, monopoliyalar bozor iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ular iqtisodiyotning ayrim strategik tarmoqlarida samarali

faoliyat yuritishi mumkin. Ayniqsa tabiiy monopoliyalar infratuzilmani rivojlantirish va aholiga muhim xizmatlarni yetkazib berishda muhim rol o‘ynaydi.

Biroq monopoliyalar raqobatni cheklashi, narxlarning oshishiga sabab bo‘lishi va iste’molchilar manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli davlat tomonidan monopoliyalar faoliyatini nazorat qilish va sog‘lom raqobat muhitini yaratish muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, xususiyl sektorini rivojlantirish va monopoliyaga qarshi siyosat kelajakda raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Raqobat to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining iqtisodiy islohotlarga oid farmonlari.
3. Mikroiqtisodiyot fanidan o‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2023.
4. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics.
5. Pindick R., Rubinfeld D. Microeconomics.
6. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlari.
7. Energetika vazirligi ma’lumotlari.
8. Internet manbalari va ilmiy maqolalar.